

A. Braet

Samenvatting

Inspectie van klassiek-retorische handboeken leert dat Aristoteles' *Rhetorica* niet het enige handboek is waarin drogredenen van de standaardlijst behandeld worden. Impliciet blijken deels dezelfde en deels andere drogredenen ook in andere werken aan de orde te komen.

Drogredenen zijn in deze werken veelal gekoppeld aan reactie- of aanvalsmogelijkheden van een reagerende partij. De karakteristieke presentatie is in de vorm van een advies hoe afbreuk te doen aan het betoog van de tegenpartij, soms het gedrag of de vooroordelen van het publiek. Met andere woorden, de impliciete drogredenleer staat in dienst van het 'overall'-doel van retorische adviezen: hoe je eigen zaak zoveel mogelijk goed en de zaak van je tegenpartij zoveel mogelijk kwaad te doen.

Maar dit 'effectivistische' doel neemt niet weg dat er wel degelijk van een normatieve verzameling van drogredenen wordt uitgegaan. Elk advies op een bepaalde manier te reageren of aan te vallen, appelleert in feite aan normen voor redelijke discussies die het oordelende publiek kennelijk geacht wordt te hanteren.

1. Inleiding

De klassieke retorica wordt ofwel louter op negatieve wijze ofwel helemaal niet met drogredenen geassocieerd. De negatieve associatie berust op het idee dat de klassieke retorica bestaat uit een verzameling adviezen voor het hoe dan ook je gelijk halen, niet in de laatste plaats door drogredenen te begaan. 'Maak de tegenpartij zwart', 'zweep het publiek op' en dergelijke. Dit beeld van de klassieke retorica is wat overtrokken, maar inderdaad, het is zeker zo dat in de klassieke handboeken de nodige drogredenen worden aanbevolen als effectieve persuasie-middelen. Over dit bekende verband tussen drogredenen, opgevat als effectieve persuasieve strategieën, en klassieke retorica wil ik het niet hebben.

Ik wil het hebben over drogredenen in het tegenwoordig dominante, normatieve perspectief. Over drogredenen als zaken die je dient te vermijden: als schendingen van regels voor redelijke discussies - zoals ze in een tamelijk bekende hedendaagse normatieve argumentatietheorie gezien worden. Het is in deze zienswijze dat drogredenen niet of nauwelijks met de klassieke retorica in verband worden gebracht. Hoogstens weten de kenners van de geschiedenis van de normatieve drogredenleer dat Aristoteles in zijn *Rhetorica* een beknopte versie van zijn dialectische drogredenleer, uit *De sophisticis elenchis*, heeft opgenomen. Mijn stelling is nu dat niet alleen de *Rhetorica* van Aristoteles een normatieve drogredenleer bevat, maar dat andere klassieke retorica's die ook bevatten. Dat wil ik aan de hand van drie Griekse, relatief vroeg-klassieke retorici duidelijk maken. Daarbij gaat het mij er niet alleen om de drogredenleer in hun werk aan te wijzen, ik wil er ook de functie van verduidelijken en daarmee - heel beknopt - ook iets zeggen over de plaats van een normatieve drogredenleer in een retorische argumentatietheorie.

Ter inleiding bestrijd ik nog eenmaal, hopelijk voor het laatst, het misleidende beeld dat wel van de klassiek retorische argumentatieleer wordt opgehangen. Deze leer is géén monologische leer met adviezen voor één spreker om een passief publiek over te halen. Het is eerder een dialogische leer, althans een leer voor twee sprekers of partijen. Wel gaat het om een wat bijzondere dialoog: de partijen richten zich niet direct tot elkaar, maar tot een derde actief oordelende instantie. De klassiek retorische argumentatieleer gaat met andere woorden uit van een triadische situatie, met als schoolvoorbeeld een rechtszaak. Daarin figureren twee sprekende partijen die samen minimaal twee, *op elkaar reagerende* betogen afsteken en een actief oordelende en beslissende instantie, de jury.

Het is op dit type situatie, die dus volop de naam *discussiesituatie* verdient, dat de klassiek retorische richtlijnen berekend zijn. Daarom vallen deze richtlijnen ook uiteen in adviezen voor het initiëren van de discussie én in adviezen voor het reageren op de andere partij. Het is vooral met de adviezen voor het reageren dat de normatieve drogredenleer in verband kan worden gebracht.

2. Rhetorica ad Alexandrum

Laten we kijken hoe dit uitpakt bij de eerste Griekse retoricus die ik wil voorstellen: de anonieme schrijver, volgens velen Anaximines van Lampsacus, van de *Rhetorica ad Alexandrum*, een handboek dat mogelijk nog ouder is dan de *Rhetorica* van Aristoteles en als zodanig mogelijk de oudste overgeleverde retórica, ja zelfs de oudste argumentatieleer tout court. Dit werk kan rond 360 v. Chr. geplaatst worden (Braet 1996).

Wat bij deze auteur, zeker in het licht van de moderne monologische kijk op de retórica, maar ook in vergelijking met latere klassieke retorici opvalt, is de nadruk die hij - het zal zeker een hij geweest zijn - legt op het discussiekarakter van zijn stof. Zijn retórica is echt een debathandboek, waarin evenveel te vinden is voor een reagerende partij als voor de beginner van het debat. Zo wordt systematisch aandacht besteed aan op elkaar reagerende politieke aanbevelende en afradende, aan gerechtelijke beschuldigende en verdedigende, en aan lovende en lakende redes. Verder wordt er een vierde soort reagerende rede onderscheiden, de zogeheten exetaktische rede, die onder meer de vorm aan kan nemen van een kritisch onderzoek van een eerder gehouden rede van een tegenpartij om daarin inconsistenties aan te wijzen.

Het is vooral in de richtlijnen voor deze vier soorten reagerende redes dat een normatieve drogredenleer schuil gaat. Daarnaast is deze leer nog aanwezig in adviezen voor een ander soort reacties, namelijk op gedragingen (boe-geroep bijvoorbeeld) en vooroordelen bij het publiek. Dit hangt samen met het feit dat deze vroege retórica erg praktisch is en veel oog heeft voor de concrete discussiesituatie waarin de gebruikers van het handboek terecht kwamen, met name processen en politieke vergaderingen.

Het volgende schema begint (rubriek 1) met een keuze uit de sterk situatie-gebonden adviezen om, zoals ik deze duid, 'drogredenen' in het gedrag en de opinies van het publiek te bestrijden. Het eindigt (rubriek 2) met twee voorbeelden van reactiemogelijkheden om incorrect

gebruikte argumentatieschema's aan te vallen en om je te verweren tegen een bepaalde variant van de stroman.

Schema 1. *Rhetorica ad Alexandrum*.

1. NIET-ARGUMENTATIEVE ADVIEZEN (relatie met procedurele drogredenen)

a) Reactie op vooroordelen of gedrag van het publiek (vergadering/jury)

'DROGREDEN'

- publieks-vooroordelen (*diabolai*)

- joelende jury

- jury verraadt te vroeg oordeel

b) Reageren op woorden eerdere partij

- verwijt voorlezen redevoering

AANBEVOLEN REACTIE

'wijs erop dat het irrelevant is zich te laten leiden door vooroordelen over de spreker in plaats van te letten op wat hij bepleit' (29.16: 1437a24-27)

'wijs erop dat de wet elke partij twee beurten toestaat en het gehoor nu zelfs niet één rede wil aanhoren' (18.6:1432b 36-40)

'wijs erop dat het niet aangaat reeds zijn mening te geven tijdens pleidooi, aangezien men later een anonieme uitspraak moet doen' (18.9:1433a23-25)

'wijs er op ironische wijze op dat de wet net zo min verbiedt van papier of zonder papier te spreken en het überhaupt vrij staat te spreken zoals men wil (36.37: 1444a18 e.v.)

2. ARGUMENTATIEVE ADVIEZEN (grotendeels relatie met argumentatieschematische drogredenen)

a) Reageren op woorden eerdere partij

'DROGREDEN'

- analogie-argumentatie (*paradeigma*)

- argumentatie op basis van eigen gezag (*doxa tou legontos*)

- anticiperende weerlegging (*prokatalipsis*)

AANBEVOLEN REACTIE

'wijs op het niet representatieve (8.10: 1429b30-33) of het onvergelijkbare (8.14: 1430a6-11, 36.33: 1443b39) van de aangevoerde analoge gevallen'

'wijs op gebrek aan specifieke deskundigheid en partijdigheid van de spreker' (14.8-9:1413b14-15 en 16-18)

'wijs erop dat je argumenten vertekend zijn weergegeven om ze zo onschadelijk te maken' (18.14:1433b3-10)

De *Rhetorica ad Alexandrum* is niet alleen een uiterst praktisch handboek, het is in argumentatietheoretisch opzicht ook een 'preconceptueel' geschrift. Het is vooral een verzameling zeer concrete cliché-matige tips, zoals mijn dicht bij de Griekse tekst blijvende parafrases laten zien. Allerlei abstracte noties uit de latere klassiek retorische argumentatieleer, zoals enthymem, toop (met als belangrijkste betekenis: argumentatieschema) en status, zijn er wel in aanwezig, maar ze worden nog niet goed onderkend, laat staan benoemd met een vakterm. Maar zelfs als dat wel het geval geweest zou zijn, zou de term 'drogreden' wel de laatste geweest zijn die de auteur gebruikt had. Daarvoor is de drogredenleer te impliciet. Niettemin wordt in de lijst met geselecteerde adviezen evident geappelleerd aan wat ik nog even aanduid als 'regels voor

redelijke discussies'. Het is ook mogelijk om de meeste opgevoerde voorbeelden van bekende etiketten - ik noemde al de stroman - te voorzien. Maar dat moet en mag ik hier laten rusten.

3. Aristoteles' Rhetorica

Met de tweede auteur, Aristoteles, doet de eigenlijke retorische argumentatietheorie haar intrede. Weliswaar is het niet uitgesloten dat zijn *Rhetorica* nog iets ouder is dan de *Rhetorica ad Alexandrum*, maar conceptueel is het een veel geavanceerder werk. In het bijzonder met betrekking tot enkelvoudige argumentatie heeft Aristoteles belangrijke begrippen en termen geïntroduceerd, zoals toop en enthymeem (Braet 1980 en 1997). In één voor ons relevant opzicht betekent zijn werk echter geen vooruitgang. Aristoteles heeft de neiging tot abstraheren, wat onder meer heeft geleid tot minder oog voor de concrete discussiesituatie. Zijn *Rhetorica* is zeker ook minder een debathandboek, al wordt er wel veel aandacht besteed aan het weerleggen van de tegenpartij.

Ik geef nu meteen het overzicht van de belangrijkste passages die, impliciet of expliciet, over drogredenen gaan (de passage over de weerlegging, lysis, boek 2, 25, moet ik buiten beschouwing laten: zie de uitwerking bij Cicero).

Voor de geschiedenis van de retorische drogredenleer is in de eerste plaats van belang dat Aristoteles de klassiek retorische persuasie-middelen uitputtend heeft ingedeeld in *ethos*, *pathos* en *logos*. Hij laat er, zie rubriek 1 van schema 2, geen misverstand over bestaan dat *logos*, oftewel argumentatie gericht op het zakelijke geschilpunt (Braet 1992), het enige redelijke persuasie-middel te vinden. *Ethos* en vooral *pathos* diskwalificeert hij als middelen die de zuivere oordeelsvorming van de beoordelende instantie, bijv. de rechters, vertroebelen. Hij gebruik die termen niet, maar in feite is hij de bedenker van de ethische en pathetische drogredenen. Interessant is hierbij dat hij het optreden van deze drogredenen verklaart uit ontoereikende discussieprocedures die sprekers toestaan deze middelen te gebruiken.

Omdat Aristoteles uiteindelijk, net zomin als de andere klassieke retorici, een louter normatieve argumentatietheorie wilde bieden, maar een descriptieve persuasie-leer met een overzicht van alle in de toegestane praktijk effectieve middelen, behandelt hij niet alleen *logos*, maar ook *ethos* en *pathos*. Net als de auctor ad Alexandrum hanteert hij hierbij op de achtergrond toch een normatieve drogredenleer, wat blijkt uit hetzelfde soort reactie-adviezen als we bij deze auteur tegenkwamen: zie het ene opgenomen voorbeeld in het schema.

De meest opvallende en de enige expliciete bijdrage aan de drogredenleer in Aristoteles' *Rhetorica* vinden we echter elders, namelijk op het terrein van het 'drogredenlijk' gebruik van argumentatieschema's oftewel topen: zie rubriek 2 in schema 2. Over deze lijst met topen voor schijnenthymemen valt heel veel te zeggen, maar ik moet me tot twee kanttekeningen beperken.

In de eerste plaats kan men zich afvragen welke functie Aristoteles met de lijst op het oog had. In hoofdstuk 2.24 laat hij zich er niet over uit, maar op grond van opmerkingen die hij elders maakt, lijkt het plausibel dat hij de sprekers een instrument in handen wilde geven om drogredenen begaan door de tegenpartij te ontmaskeren. Zo opgevat dienen ze dus ter ontcrachting

van initiërende of reagerende argumentatie van de andere partij. Helaas worden over dit gebruik geen adviezen verstrekt: vandaar dat de tweede kolom in het schema hier leeg is (dit is ook één van de argumenten voor een alternatieve interpretatie van de lijst, namelijk als een verzameling waarde-vrije, 'cynische' aanbevelingen van weliswaar onredelijke, maar mogelijk toch effectieve argumentatiewijzen).

Schema 2: Aristoteles' Rhetorica.

1. NIET-ARGUMENTATIEVE OPMERKINGEN EN ADVIEZEN (vooral relatie met procedurele drogredenen)

a) Inleidende en becommentariërende opmerkingen van Aristoteles

'DROGREDEN'

- *pathos* (emotioneren publiek)

- *ethos* (eigen gezag)

- persuasieve stilering

- publiek bespelend *prooimion*

COMMENTAAR ARISTOTELES

niet relevant of ter zake (*exo tou pragmatos*), slechts gericht op beoordelaren, tast hun oordeelsvermogen aan, in rechtbanken met goede procedures niet toegestaan (1.1.3-5:1354a13-26, vgl. 2.1.4: 1377b29-78b6)
geen expliciete veroordeling, wel impliciete diskwalificatie, want uit heel 1.1 blijkt dat (enthymematische) argumentatie volgens A. het enige redelijke persuasie-middel is niet terzake, verdient slechts een plaats in de (descriptieve) retorica doordat de mensen zo 'laag' zijn dat zij zich erdoor laten beïnvloeden (3.1.5: 1403b35-04a8)
een dergelijke inleiding is niet-betogend, slechts bedoeld voor beoordelaren met een zwak oordelend vermogen die bereid zijn naar niet ter zake doende dingen te luisteren (3.14.8: 1415b4-6)

b) Voorbeeld van een reactie-advies zoals in de *Ad Alexandrum*

'DROGREDEN'

- zwart gemaakt worden (*diabole*)

AANBEVOLEN REACTIE

'zeg dat dit de oordeelsvorming vertroebelt, dat dit niets met de zaak in kwestie te maken heeft (3.15.9: 1416a35-36)

2. ARGUMENTATIEVE ADVIEZEN (grotendeels argumentatieschematische drogredenen) (vooral boek 2, hoofdstuk 24, over 9 of 10 'topen' om 'schijn-enthymemen' te vormen)

'DROGREDEN'

- formulering die er slechts uitziet als enthymeem (door zijn beknopt-antithetische karakter) (2.24.2: 1402a1-12)
- op het geheel ('het samengevoegde') wordt van toepassing verklaard wat slechts geldt voor de delen ('het gescheidene'), of omgekeerd (2.24.3: 1401a24-01b3)
- uit een niet-noodzakelijke teken (*semeion*) wordt ten onrechte een conclusie afgeleid 2.24.5: 1401b9-14)
- chronologische gelijktijdigheid of opeenvolging geïmpliceerd als causale samenhang (2.24.8:1401b29-34)

GEEN AANBEVOLEN REACTIES

In de tweede plaats is het, vooral in het licht van moderne discussies daarover, interessant om na te gaan op welk standpunt Aristoteles nu stond: vallen de topische schema's of argumentatieschema's uiteen in twee groepen, namelijk correcte en incorrecte of 'drogredenlijke', of is er slechts sprake van één groep schema's die correct en incorrect kan worden toegepast? Volgens mij is Aristoteles daar niet duidelijk over.

Het feit dat hij na elkaar twee hoofdstukken heeft over resp. topen om correcte enthymemen en topen om incorrecte enthymemen te vormen, wijst in de eerste richting. In de tweede richting wijst de impliciete overlap tussen beide hoofdstukken - de vier voorbeelden uit mijn lijst komen bijvoorbeeld allemaal ook als vormers van correcte enthymemen voor (Braet te versch.) - plus een vaak terugkerende toelichting bij de incorrectheid van de schijnenthymemen. Die toelichting houdt in dat topische principe in dit geval niet opgaat, omdat daarbij specifieke omstandigheden over het hoofd zijn gezien (Braet te versch.). Dit doet sterk denken aan de constant terugkerende kritisch vraag die Schellens (1985, b.v. 151) bij zijn in principe plausibele schema's stelt: 'zijn alle relevante gegevens en omstandigheden in de argumentatie betrokken?'

4. Hermagoras van Temnos

De derde en laatste auteur bij wie ik wil stilstaan is Hermagoras van Temnos, die rond 150 v.Chr. geplaatst moet worden. Hij schreef een retorica die verloren is gegaan, maar die zo invloedrijk was dat zijn leer in hoofdlijnen op basis van latere retorica's gereconstrueerd kan worden. Twee van de belangrijkste bronnen in dit verband zijn Cicero's *De inventione* en de anonieme *Rhetorica ad Herennium*, beide rond 85 v. Chr. geschreven.

Men gaat er vanuit dat deze oudste Latijnse retorica's niet veel meer zijn dan vertalingen van het verloren werk van Hermagoras. Als dat zo is, dan kunnen we direct één belangrijke uitspraak over diens werk doen: het was een heel ander werk dan de praktische *Rhetorica ad Alexandrum* en de theoretische *Rhetorica* van Aristoteles. Het was primair een schools werk, bedoeld voor gebruik in het retorica-onderwijs. Het geeft niet direct aanwijzingen voor volwassen pleiters en politici, maar voor leerlingen die zich oefenden met quasi-juridische en politieke declamaties (Braet te versch.).

Mogelijk verklaart deze schoolse functie dat we noch in *De inventione* noch in *Ad Herennium* de tegenhangers van de reacties op procedurele drogredenen uit de twee oudere werken tegenkomen. Dit soort reacties (bijvoorbeeld: 'zeg tegen de rechters dat ze je moeten laten uitspreken en hun mening verborgen moeten houden') passen alleen goed in reële situaties en zijn bij declamatie-oefeningen wel erg geforceerd.

Dit ontbreken van aandacht voor procedurele drogredenen betekent niet dat er helemaal niets over drogredenen in *De inventione* en *Ad Herennium* te vinden is. Integendeel, er is zoveel dat ik erg selectief moet zijn in mijn weergave op tabel 3.

Volgens filologen, bijvoorbeeld Aadamietz (1960, 42 en 51-52), gaat het hier om een logische indeling van weerleggingsmethoden. Daar heeft het inderdaad een zekere schijn van, vooral

modus 1 en 2 zijn mooi aanvullend. Toch denk ik dat op deze plaats in *De inventione* uiteenlopende bronnen op een overlappende manier gecombineerd worden (ik laat hier maar de vraag rusten hoeveel van deze lijst nu eigenlijk op Hermagoras teruggaat, zie Braet te versch.). Ik verklaar me nader.

In modus 1 zie ik een duidelijke voortzetting en verbetering van de argumentatieschematische benadering van de *Ad Alexandrum* en Aristoteles: dezelfde typen argumentatieschema's worden onderscheiden, er worden ook reactiemogelijkheden bij gegeven die ook in dit geval lijken op de moderne kritische vragen. Daarvan zijn er, in vergelijking met de twee vorige auteurs, heel zinnige bijgekomen.

Modus 2, beweer ik zonder toelichting, is een Fremdkörper in dit retorische handboek, waarschijnlijk afkomstig uit dialectische bron (Braet te versch.).

Modus 3 vertegenwoordigt iets wat we nog niet eerder zagen. Het is een typisch retorische lijst met fouten of 'ondeugden' (*vitia*), waarvan er ook bestaan voor niet-argumentatieve onderdelen van de rede, zoals het *exordium* (bijvoorbeeld: een inleiding mag niet te algemeen zijn of ook passen bij de rede van de tegenpartij, *De inventione* 1.26). Ik heb deze fouten in twee subgroepjes gesplitst: de eerste drie betreffen, zeg maar, logische gebreken en kunnen inderdaad als drogredenen gezien worden, de tweede zijn pas echt retorisch in de zin van logisch niet incorrect, maar retorisch ineffectief.

Modus 3 brengt me - als ik korthedshalve aan modus 4, een variant van het aanvallen van het pragmatisch argument, voorbijga - bij de functie die Cicero aan zijn lijst toeschrijft. Zoals de naam 'weerleggingsmethoden' weergeeft, gaat het hem om tips voor het weerleggen van argumentaties van anderen (1.78). Deze functie past inderdaad bij de eerste, tweede en vierde modus, maar de foutenlijst bij modus 3 leent zich veel meer voor het voorkomen van fouten van logische en retorische aard in de eigen argumentatie. In de overlevering van *Ad Herennium* wordt deze tweede functie dan ook terecht genoemd (2.31). In termen van mijn betoog vertaald: rubriek 2 is zeker niet alleen of zelfs in het geheel niet als lijst van drogredenen te interpreteren.

IN HET KADER VAN DE *REPREHENSIO*, HET WEERLEGGENDE DEEL VAN DE REDE, BEHANDELT CICERO VIER WEERLEGGINGSWIJZEN (*MODI REPREHENSIONIS*) (deels argumentatieschematisch, deels andersoortig):

1. men aanvaardt één of meer premissen niet (7 hoofdtypen)

'DROGREDEN'	AANBEVOLEN REACTIE
- <i>signum</i> : (waarschijnlijk) teken	bijv. beweren dat teken niet aanwezig is of geen/onbeduidend teken voor het gestelde (1.81)
- <i>comparabile</i> : vergelijking	wijzen op verschil in ernst, tijd, plaats (1.82)
- <i>iudicatum</i> : precedent-oordeel	o.a. laken van degenen die uitspraak deden, verschil aangeven tussen gevallen (1.82-83)
- <i>enumeratio</i> : disjunctie	o.a. wijzen op onvolledigheid opsomming (1.84-85)

2. men betwist dat de conclusie uit de (aanvaarde) premissen volgt (2 typen)

- 'ex concessis'	beweren dat de getrokken conclusie alleen uit de concessie volgt als woorden in deze concessie een andere betekenis wordt gegeven dan jij bedoelde (1.87-88)
------------------	--

3. men geeft aan dat het soort argumentatie zelf niet deugt (lieft 26 typen)

'DROGREDEN'	GEEN AANBEVOLEN REACTIES
- <i>controversum</i> : iets betwistbaars aanvoeren voor een betwist standpunt (1.91)	
- <i>perspicuum</i> : het beargumenteren van niet betwist punt (1.92)	
- <i>non concessum</i> : een punt dat nog niet aanvaard is amplificeren i.p.v. beargumenteren (1.92)	
- <i>inconstans</i> : argument dat andere eigen bewering tegenspreekt (1.93)	
- <i>commune</i> : argument dat ook de tegenpartij kan gebruiken (1.90)	
- <i>vulgare</i> : argument dat ook gebruikt kan worden voor een onwaardig standpunt (1.90)	
- <i>turpe</i> : argument dat ongepast is gezien de tijd, plaats, spreker, publiek of onderwerp van de uiting (1.92)	
- <i>offensum</i> : argument dat aanval op (bijvoorbeeld politieke) gezindheid of belangen van het publiek inhoudt (1.92)	
- <i>adversarium</i> : argument dat de eigen zaak schaadt (1.94)	

4. men pareert de argumentatie met even sterke of sterkere argumentatie (2 voorbeelden)

'DROGREDEN'	AANBEVOLEN REACTIE
- ons voorstel is billijk	inderdaad, maar het onze is noodzakelijk (1.96)
- ons voorstel is voordelig	inderdaad, maar het onze is eervol (1.96)

Wat heeft deze excursie in HSL-tempo ons geleerd? Ten eerste dat er niet alleen expliciet in Aristoteles' *Rhetorica* drogredenen van de normatieve standaardlijst behandeld worden, maar dat deels dezelfde en deels andere drogredenen impliciet ook in andere klassieke retorica's aan de orde komen. Globaal vallen deze uiteen in procedurele en argumentatieve in engere zin.

Ten tweede dat drogredenen in deze werken veelal gekoppeld zijn aan reactie- of aanvalsmogelijkheden van een reagerende partij. De karakteristieke presentatie is in de vorm van een advies hoe afbreuk te doen aan het betoog van de tegenpartij, soms het gedrag of de vooroordelen van het publiek. Met andere woorden, de impliciete drogredenleer staat in dienst van het 'overall'-doel van retorische adviezen: hoe je eigen zaak zoveel mogelijk goed en de zaak van je tegenpartij zoveel mogelijk kwaad te doen. In die zin is er geen verschil met de adviezen zo nodig rustig drogredenen te gebruiken.

Maar dit 'effectivistische' doel neemt niet weg dat er wel degelijk van een normatieve verzameling van drogredenen wordt uitgegaan. Elk advies op een bepaalde manier te reageren of aan te vallen, appelleert in feite aan normen voor redelijke discussies die het oordelende publiek kennelijk geacht wordt te hanteren. De reactie of aanval komt er immers op neer dat dit publiek erop gewezen wordt dat de andere partij een incorrecte zet heeft gedaan om het publiek te overtuigen. Achter de voorbeelden gaat een heel stelsel van normen voor kritische oordeelsvorming schuil, voor het redelijk beslechten van geschillen van mening.

Men zou kunnen stellen dat het hier gaat om een, impliciete en onuitgewerkte - om niet te zeggen: onbewuste - normatieve drogredenleer in het kader van een 'retorische argumentatietheorie' - een 'theorie' die ik heel kort typeer als een theorie die uitgaat van een triadische discussiesituatie met beslechting van het geschil door een derde instantie, zoals onder meer in processen gebeurt. In zo'n theorie is een normatieve drogredenleer een aan twee kanten snijdend zwaard. Enerzijds is de leer bruikbaar als een verzameling reactie- of aanvalsmogelijkheden voor een reagerende partij. Dit is de 'realistisch'-effectivistische functie. Anderzijds dient precies dezelfde leer als leidraad voor de derde oordelende partij. Dit is de 'idealistisch'-rationalistische functie, die in de klassieke retorica als gevolg van de beperking tot de sprekersrollen niet expliciet aandacht krijgt, maar die wel in deze retorica besloten ligt.

Er is hier geen gelegenheid om in te gaan op de mogelijke relatie van deze klassiek-retorische aanzet tot een normatief-retorische drogredenleer en de verschillende richtingen in het moderne drogredenonderzoek. Wel kan en moet nog even teruggekomen worden op de verhouding met de (pragma-dialectische) 'regels voor redelijke discussies', waarnaar in het begin van dit verhaal losjes verwezen werd. Natuurlijk mogen de hier besproken, veelal impliciete, regels voor het redelijk beslechten van geschillen door een derde niet zonder meer gelijk gesteld worden aan de pragma-dialectische regels voor het gezamenlijk oplossen van geschillen. Dit neemt niet weg dat er een, nader te analyseren, parallelle lijn te bestaan en dat verwante discussiezetten in beide optieken in aanmerking komen voor het predikaat 'drogreden.'

- Adamietz, J. (1960). *Ciceros de inventione und die Rhetorik ad Herennium*. Dissertatie Marburg.
- Braet, A.C. (1979). Aspecten van de klassieke toep bij Aristoteles en Cicero, deel 1. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 1, 365-383.
- Braet, A.C. (1992). Ethos, Pathos and Logos in Aristotle's Rhetorica: A Re-Examination. *Argumentation*, 6, 307-320.
- Braet, A.C. (1996). On the Origin of Normative Argumentation Theory: The Paradoxical Case of the Rhetoric to Alexander. *Argumentation*, 10, 347-357.
- Braet, A. (1997). Het enthymem in Aristoteles' Rhetorica: van argumentatietheorie naar logica. *Taalbeheersing* 19, 97-114
- Braet, A. (te versch.). *Argumentation in a Persuasive Situation. Theories of Argumentation in Ancient Greek Rhetoric*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Schellens, P.J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris Publications.

Erik C.W. Krabbe

Samenvatting

De voorbeelden die Aristoteles aanvoert ter illustratie van de taalvormdrogreden (*schêma tês lexeôs*) zijn weinig overtuigend. Zij zijn verbonden met eigenaardigheden van de Griekse taal die ons niet zo aanspreken en worden behandeld vanuit het gezichtspunt van de Aristotelische categorieënleer. Toch biedt de taalvormdrogreden vele aanknopingspunten met opvattingen en problemen uit de analytische wijsbegeerte van de twintigste eeuw. In het onderstaande wordt gepoogd aan de hand van de Aristotelische voorbeelden tot een beter begrip van de taalvormdrogreden te komen. Daarnaast wordt een aantal eigentijdse voorbeelden gepresenteerd. Met name komt de vraag aan de orde of deze drogreden een ambiguïteitsdrogreden is of eerder als een *non sequitur* moet worden gezien.

Bij het schrijven van dit artikel heb ik mijn voordeel kunnen doen met commentaar van Pieter Sjoerd Hasper en van John Hoaglund.

1. Inleiding

De term 'taalvormdrogreden' slaat op de drogreden die in het Engels wordt aangeduid als 'figure of speech', of als 'form of expression'. De Latijnse naam is 'figura dictionis', waarvan de benaming 'figure of speech' een vertaling is, maar met figuurlijk taalgebruik of metaforen bestaat geen direct verband. De tweede Engelse benaming, 'form of expression', is minder misleidend en geeft direct de Griekse term *schêma tês lexeôs* weer. Het gaat om de laatste van de zes taalafhankelijke drogredenen op de lijst van Aristoteles in zijn *De Sophisticis Elenchis* (Over sofistieke weerleggingen).

De voorbeelden die Aristoteles van deze drogreden geeft, zijn weinig overtuigend voor de hedendaagse lezer. Dit komt ten dele doordat ze in sterke mate taalafhankelijk zijn en daardoor vaak niet te begrijpen zonder uitleg over het Grieks, ten dele ook doordat ze door Aristoteles geanalyseerd worden in termen van een logische theorie waarmee we niet meer vertrouwd zijn: de categorieënleer. Deze ontoegankelijkheid maakt dat de taalvormdrogreden geen geliefd onderwerp is bij schrijvers over drogredenen. Hamblin (1970: 25-26) merkt op dat 'Very few modern writers even bother to mention it. Their difficulty, if they do so, is to find serious examples of it.'

Kort geleden heeft echter Douglas Walton in zijn boek over ambiguïteitsdrogredenen een hoofdstuk aan de taalvormdrogreden gewijd (Walton, 1996, Hst. 5). Walton merkt op dat er aanknopingspunten zijn met problemen en opvattingen uit de analytische wijsbegeerte van de twintigste eeuw, waar vaak sprake is van misleidende vormen en uitdrukkingen. Heeft men het belang van de taalvormdrogreden misschien onderschat? Was Aristoteles misschien toch iets op het spoor dat van belang is voor het begrijpen van argumentatie en van de ontsporing van argumentatie? In par. 2 en 3 hieronder zullen we dit nader onderzoeken.

Een tweede vraag is of het bij de taalvormdrogreden wel om een ambiguïteitsdrogreden gaat. Is er niet eerder sprake van een geldigheidsdrogreden, een *non sequitur*? Deze vraag zal in par. 4 leiden tot een nadere classificatie van de dertien Aristotelische drogredenen. Ten slotte zal aan het eind van par. 4 kort besproken worden wat de adequate reacties zijn voor wie in een kritische discussie met de taalvormdrogreden te maken krijgt.